

Kazimierski, Józef

Stan badań i źródła do dziejów ruchu rewolucyjnego i robotniczego w Płocku

Rocznik Mazowiecki 7, 167-178

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF KAZIMIERSKI

STAN BADAŃ I ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW RUCHU REWOLUCYJNEGO I ROBOTNICZEGO W PŁOCKU

Płock u schyłku Rzeczypospolitej, mimo iż był siedzibą władz województwa, nie odgrywał większej roli w państwie. Sytuacja zmieniła się w okresie rozbiorów. Miasto stało się wówczas znacznym ośrodkiem życia umysłowego. Szczególną rolę odegrało tu szkolnictwo. Ze szkoły płockiej wyszło wielu wybitnych ludzi — uczonych (Ludwik Krzywicki, Władysław Smoleński), rewolucjonistów (Miroslaw Zdziarski, Julian Leszczyński-Leński), badaczy regionalnych (Hipolit Gawarecki, Aleksander Maciesza) i wielu innych. Poważną rolę w walkach rewolucyjnych odgrywała młodzież płocka, biorąca udział w powstaniach narodowych, rewolucji 1905—1907 (strajki szkolne), w pierwszej i drugiej wojnie światowej. O prężności środowiska świadczy również powstanie tu w 1820 r. Towarzystwa Naukowego oraz biblioteki utworzonej przez Gustawa Zielińskiego. Placówka ta do dziś jest największą i najciekawszą biblioteką naukową na terenie Mazowsza. Na początku XIX w. powstało także archiwum płockie. Rozwijało się życie kulturalne, wychodziła prasa. Płock stał się nowoczesnym miastem, biorącym żywy udział w walce całego narodu o społeczne i narodowe wyzwolenie. Przy tym miasto rozbudowało się i w coraz większym stopniu promieniowało na swój region, który przechodził stopniowo od gospodarki feudalnej do kapitalistycznej. Przyczyną tych powolnych przemian był stosunkowo słaby rozwój przemysłu (głównie cukrownie, młynarstwo, gorzelnictwo, stocznia rzeczna).

W tej sytuacji obok nielicznej klasy robotniczej aktywne było rzemiosło, spauperyzowane chłopstwo, drobna szlachta oraz inteligencja. Mimo braku licznego proletariatu fabrycznego rozwijał się w Płocku ruch robotniczy i ludowy. Rekrutowało się stąd wielu wybitnych działaczy rewolucyjnych. Niektórzy z nich odegrali rolę nawet w międzynarodowym ruchu robotniczym, np. Władysław Figielski, Zdziarski, Leszczyński-Leński. Można więc bez przesady mówić o znacznej roli Płocka w walkach rewolucyjnych XIX i XX w. Sprawa ta jest interesująca i wymaga dalszych badań naukowych. W niniejszym artykule przedstawię krótko stan badań tradycji walk rewolucyjnych Płocka, omówię materiały źródłowe, przeważnie dotychczas nie wykorzystywane, oraz spróbuję sformułować najważniejsze postulaty badawcze w tym zakresie.

Walki rewolucyjne w naszym kraju, a również i w Płocku, poprzedziły powstania narodowe. W okresie powstań narodowych ujawniły się również zagadnienia społeczne — głównie sprawa chłopska. Naród polski stopniowo ze społeczeństwa stanowego przekształcał się w klasowe. W czasie walk o narodowe i społeczne wyzwolenie, w latach niewoli, braku własnego państwa, kształtował się nowoczesny naród. Płock i jego region brały w tym żywy udział. W czasie powstania kościuszkowskiego wiosną 1794 r. ludność Mazowsza płockiego gorąco popierała maszerujące oddziały Madalińskiego, które — jak wiemy — dały bezpośredni sygnał do wybuchu powstania. Pisał o tym Stanisław Herbst, wybitny znawca tego okresu, w „Notatkach Płockich”¹. Niestety, sprawy te nie doczekały się szerszego opracowania.

Przebieg powstania listopadowego w Płocku i jego regionie jest znany najlepiej spośród wszystkich powstań narodowych. Poważna w tym zasługa Marii Macieszyny, która już w 1921 r. ogłosiła sumienną, opartą na szerokiej bazie źródłowej, rozprawę². Autorka wykorzystwała w niej 36 tomów akt z okresu powstania, znajdujących się wówczas i obecnie w archiwum w Płocku. Trzeba podkreślić, iż była ona jedyną autorką, która tak szeroko wykorzystwała archiwalia płockie w pracy naukowej, poświęconej tradycjom rewolucyjnym Płocka. Odtworzyła w niej z całą drobiazgowością przebieg wydarzeń w mieście. Pisała o werbunku do wojska, nastrojach, powołaniu Rady Muncypalnej na wzór Warszawy, z zapewnieniem udziału społeczeństwa w sprawowaniu władzy, o produkcji broni, ostatnim posiedzeniu sejmu w ratuszu płockim oraz przejściu granicy pruskiej przez wojsko polskie. Pracę swą kończyła jakże pięknym i wymownym stwierdzeniem: „Wnukowi miło jest dowiedzieć

¹ S. Herbst, *Mazowsze płockie w powstaniu kościuszkowskim*, „Notatki Płockie”, 1958, nr 8, s. 3—7.

² M. Macieszyna, *Powstanie listopadowe w Płocku*, Płock 1921.

się, iż dziad jego zacnym był człowiekiem i rodowi chlubę przynosi, tak i nas dzisiaj napęłnia uczucie zadowolenia, że Płock w czasach powstania listopadowego tak się zachował, że w naszych dziejach ogólnych pozostawi dobrą pamięć i zacne imię. Oby przyszłe pokolenia i o nas tak powiedzieć mogły w chwili, gdy sądzić nas będą”.

Porównując natomiast wydarzenia z powstania listopadowego z wypadkami z listopada 1918 r., pisała: „Kto wie, czyli dzień 11 listopada 1918 roku, gdy mieszkańcy Płocka, młodzież i pachołęta, mając zaledwie kilka rewolwerów i parę zardzewiałych pałaszy, w cudowny, niewytłumaczony sposób wygnali uzbrojonych podług wszelkiej sztuki wojennej Niemców z naszego miasta. Kto wie, czyli ten dzień nie wiąże się tajemną nicią z powstaniem listopadowym? Kto wie, czyli nie był on dokumentem rozpoczętego bezwiednie przez naszych przodków dzieła?”

Traktowanie walk narodowowyzwoleńczych jako jednego pasma walk o wolność narodu jest całkowicie zrozumiałe, ponieważ one w dużym stopniu zadecydowały o przetrwaniu woli walki o niepodległość i odrodzenie państwa polskiego w 1918 r.

O walkach narodowowyzwoleńczych na Mazowszu płockim pisali jeszcze A. Szczęśniak³, Jerzy Danielewicz⁴, Maria Kieffer-Kostanecka⁵ i Stanisław Kostanecki⁶. Istnieje również mały przyczynek o partyzantce „Zemsta Ludu” na Mazowszu płockim w 1833 r.⁷ Walką kierował wówczas Artur Zawisza, a pomagali mu chłopci. Wkrótce jednak został schwytyany i stracony na stokach Cytadeli Warszawskiej.

Powstanie styczniowe w Płocku i okolicy niestety nie doczekało się dotychczas wyczerpującego opracowania. Z okazji obchodów 100-lecia powstania ukazało się jedynie szereg drobnych artykułów i opracowań dotyczących wybitnego przywódcy powstania Zygmunta Padlewskiego⁸,

³ A. Szczęśniak, *Partyzantka na Mazowszu i Podlasiu w powstaniu listopadowym*. W: *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. VIII, z. 2, Warszawa 1962.

⁴ J. Danielewicz, *Sejm powstańczy 1831 r. w Zakroczymiu i Płocku*. „Notatki Płockie”, 1961, nr 21, s. 12—23.

⁵ M. Kieffer-Kostanecka, *Płock w okresie od zaboru pruskiego do Królestwa Kongresowego*. W: *Dzieje Płocka*, Płock 1973, s. 199—256.

⁶ S. Kostanecki, *Płock 1830—1864*. W: *Dzieje Płocka*, s. 257—334.

⁷ J. Danielewicz, *Walka partyzantki „Zemsta Ludu” na Mazowszu płockim w 1833 r. Rewolucyjne tradycje Mazowsza płockiego*. „Notatki Płockie”, 1958, nr 9, s. 24—29.

⁸ K. Dunin-Wąsowicz, *O powstańczym generale. Życie i walka Z. Padlewskiego*, Warszawa 1960; E. Halicz, *Zeznania Zygmunta Padlewskiego w Komisji Wojenno-Polowego Sądu Oddziału Płockiego*. „Notatki Płockie”, 1965, nr 33/34, s. 36—40; S. Kostanecki, *Powstańczy naczelnik województwa płockiego* Tamże, 1963, nr 25, s. 1—9.

schwytanego i straconego (15 maja 1863 r.) w Płocku, udziale chłopów w powstaniu⁹ oraz o Ferdynandzie Florianie Tysze¹⁰, naczelniku miasta Płocka, przebywającym na zesłaniu aż 27 lat. Pierwszy monograficzny zarys powstania styczniowego w Płocku dał Kostanecki w „Dziejach Płocka”¹¹. Dużo informacji o powstaniu w omawianym regionie jest rozproszonych w różnego rodzaju opracowaniach ogólnych, pamiętnikach i wydawnictwach źródłowych. Wiele wreszcie kryją bardzo cenne akta w archiwum płockim¹².

Opracowania wymaga również udział płocczan w działalności pierwszej rewolucyjnej partii klasy robotniczej — Proletariat. Dzięki pracom Leona Baumgärtena o kółkach socjalistycznych i Wielkim Proletariacie¹³, opartym na mało wykorzystanych dotychczas źródłach przechowywanych w archiwach ZSRR, znamy kilku działaczy związanych z Płockiem i jego regionem. Są to członkowie kółek socjalistycznych: Stanisław Samuel Rogalski (lat 22), student medycyny Uniwersytetu Warszawskiego, urodzony w Płocku, Leon Bielecki (lat 23), urodzony w Płocku, ślusarz, uczył się w gimnazjum w Płocku. Władysław Szewczuk (lat 26), urodzony w Płocku, czeladnik wytwórni gwoździ, członek Wielkiego Proletariatu. Konstanty Wojciech Mojakowski (lat 42), urodzony we wsi Turowo, włościanin, robotnik fabryki Margulesa, członek Wielkiego Proletariatu. Edmund Płoski (lat 23), urodzony we wsi Turowo, ukończył gimnazjum klasyczne w Płocku, działacz Wielkiego Proletariatu. Aleksander Dębski, ukończył gimnazjum w Płocku, także działacz Wielkiego Proletariatu. Piotr Bardowski, sędzia Sądu Okręgowego w Płocku w latach 70-ych, działacz Wielkiego Proletariatu, sądzony w słynnym procesie czterech proletariaczyków, stracony wraz z towarzyszami walki na stokach Cytadeli Warszawskiej w dniu 28 stycznia 1886 r. Zginęli wraz z nim: Kunicki, Pietrusiński i Ossowski. Sprawy te wymagają dalszych badań głównie w oparciu o płockie akta miejskie i gubernialne, szkolne i sądowe.

Okres końca XIX i początku XX w. do wybuchu rewolucji 1905 r.

⁹ E. Halicz, *Województwo płockie w powstaniu styczniowym*. W: *Rok Ziemi Mazowieckiej*, Płock 1962, s. 169—184.

¹⁰ S. Małachowski, *Karta z powstania styczniowego*. „Notatki Płockie”, 1958, nr 7.

¹¹ S. Kostanecki, *Płock 1830—1864*, s. 311—334.

¹² Cz. Gąska, *Materiały do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Państwowym w Płocku*. „Archeion”, 1964, nr XL, s. 73—81.

¹³ L. Baumgarten, *Kółka socjalistyczne, gminy i Wielki Proletariat. Procesy polityczne 1878—1888*. Źródła. Warszawa 1966, s. 75, 123, 434, 506; tenże, *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa 1966, s. 99, 136; zob. także M. Chudzyński, *Dzieje miasta 1865—1918*. W: *Dzieje Płocka*, s. 335—375.

znalazł odbicie w jednym artykule o przemyśle Płocka¹⁴ i wydawnictwie źródłowym do dziejów klasy robotniczej, zawierającym materiały dotyczące również i guberni płockiej¹⁵. Są to jednakże zaledwie dobre początki. W tej sytuacji formułowanie jakichkolwiek ocen opartych na niepełnym materiale źródłowym, bez analizy całokształtu procesów zachodzących w środowisku płockim w okresie zaborów, byłoby ryzykowne. Tymczasem należy odnotować bardzo słabe wykorzystanie w badaniach naukowych akt miasta Płocka (najlepiej i najkompletniej zachowane akta miejskie w Polsce) oraz akt gubernialnych płockich (Rząd Gubernialny i Kancelaria Gubernatora Płockiego, Płocki Gubernialny Zarząd Żandarmerii i inne).

Następną piękną kartą w dziejach walk Płocka jest rewolucja 1905—1907. Wśród opracowań ogólnych, zawierających wiele cennych danych o walkach prowadzonych na Mazowszu płockim, należy wymienić prace o udziale chłopów w rewolucji 1905—1907¹⁶, o genezie rozłamu w PPS¹⁷, walkach rewolucyjnych na Mazowszu¹⁸, kalendarium ważniejszych wydarzeń (dla Płocka odnotowano ich aż 18)¹⁹, strajku szkolnym (kronika opracowana na podstawie akt gubernatora warszawskiego)²⁰, wspomnienia z pracy oświatowej w latach 1903—1908²¹. Szczęólnego jednakże odnotowania wymaga przedruk z „Kurierka Majowego” opisu demonstracji 1 maja 1905 r. w Płocku²². Dowiadujemy się z niego, iż w Płocku była wówczas wielka demonstracja (ok. 3 tys. osób), w fabrykach przerwano pracę, stanęły statki na Wiśle, zamknięto sklepy, wywieszono sztandary z napisem: „Precz z caratem”. Pod Płockiem świętowały cukrownie w Radziwiu i Borowiczkach oraz papiernia

¹⁴ B. Jewsiewicki i J. Koliński, *Przemysł miasta Płocka i powiatu płockiego w świetle rosyjskich statystyk urzędowych końca XIX w.* „Notatki Płockie”, 1968, nr 45, s. 28—32.

¹⁵ *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich. Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1901—1904*, t. III, cz. 1 (1901—1904), pod red. St. Kalabińskiego, Warszawa 1968.

¹⁶ *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907. Źródła*. Zebrali i opracowali St. Kalabiński i F. Tych, t. I—IV, Warszawa 1958—1961.

¹⁷ A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w PPS 1904—1906*, Warszawa 1965.

¹⁸ J. Sobczak, *Walki rewolucyjne w latach 1905—1907 na Mazowszu*. W: *Rewolucja 1905—1907 na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1968, s. 37—70.

¹⁹ K. Kubiak, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń rewolucji 1905—1907 w woj. warszawskim*. Tamże, s. 193—233.

²⁰ M. Szulkin, *Strajk szkolny 1905 r.* „Notatki Płockie”, 1956, nr 2, s. 9—13.

²¹ A. Askanas, *Wspomnienia z pracy oświatowej w latach 1903—1908*. „Notatki Płockie”, 1958, nr 9, s. 20—23.

²² „Biuletyn Historyczny”. Komisja Historii Partii WKW PZPR, 1966, nr 5, s. 66—68.

w Soczewce. Cenne są także artykuły Kazimierza Mariańskiego, zasłużonego działacza ruchu robotniczego w Płocku. Mariański, płocczanin, brał udział w strajku szkolnym w okresie rewolucji 1905—1907 i później związał się swoją działalnością polityczną z Płockiem. Znał on wiele spraw z własnych przeżyć i pamiętał fakty nigdy nie utrwalone na piśmie. Podjął więc sam próbę opracowania wydarzeń rewolucyjnych na terenie Płocka i okolicy w oparciu o własne przeżycia oraz akta carskich władz administracyjnych i policyjnych. Spod jego pióra wyszły opracowania o latach rewolucji 1905—1907 w Płocku²³ oraz o rewolucyjnej spuściznie Płocka (strajki, praca SDKPiL i PPS, związki Płocka z Warszawą, rola rzemieślników, flisaków i młodzieży w ruchu robotniczym Płocka, strajki szkolne itp.)²⁴. Szkoda tylko, iż wymienione szkice (drukowane w 4 częściach) zamieszczone zostały w trudno dziś dostępnym „Biuletynie Historycznym” WKW PZPR.

Na uwagę zasługują również okres I wojny światowej i lata międzywojenne. Płock odgrywał wówczas znaczną rolę. Okres ten został opracowany w podstawowej do dziś, chociaż dyskusyjnej książce Tadeusza Świeckiego i Franciszka Wybulta o Mazowszu płockim w czasie I wojny światowej i powstania państwa polskiego²⁵. Zawiera ona między innymi cenne dane o Radach Delegatów Robotniczych, strajkach robotników rolnych, opisuje przebieg wydarzeń w dniu 11 listopada 1918 r. w Płocku, informuje o zniszczeniach wojennych. Jest więc dziś cennym źródłem, chociaż nie ze wszystkimi ocenami można się zgodzić.

Wydarzenia lat 1914—1938 przybliżyły nam dwie sesje popularn naukowe, zorganizowane z okazji 40-lecia KPP w 1958 r. i 50-lecia Rewolucji Październikowej w 1967 r. Materiały z pierwszej sesji zostały ogłoszone w cennym, ale również trudno już dostępnym wydawnictwie „Z walk KPP w Płocku”²⁶. Złożyły się nań referaty, wspomnienia działaczy ruchu robotniczego z Płocka, biografie zasłużonych ludzi (Julian Leszczyński-Leński, Mirosław Zdziarski, Eugeniusz Przybyszewski, Marian Pakulski, Władysław Henryk Jakubowski, Julian Wieczorek i Zygmunt Wolski), dokumenty (płockie odezwy KPP) oraz kronika obchodów 40-lecia KPP w Płocku. O działalności KPRP pisał także K. Ma-

²³ K. Mariański, *Lata 1905—1907 w Płocku*. W: *Rewolucja 1905—1907 na Mazowszu i Podlasiu*, s. 167—174.

²⁴ K. Mariański, *Z rewolucyjnej spuścizny Płocka*, cz. I—IV. „Biuletyn Historyczny”. Komisja Historii Partii WKW PZPR, 1963, nr 2; 1964, nr 3; 1965, nr 4; 1966, nr 5.

²⁵ T. Świecki i Fr. Wybult, *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.

²⁶ *Z walk KPP w Płocku*, Płock 1960.

riański²⁷, o Płockiej Radzie Delegatów — Jan Wańkiewicz²⁸. Wspomnienia natomiast napisali: Stanisław Pakulski²⁹, Sylwester Piegat³⁰, Henryka Krzyżanowska³¹, Konstanty Brzozowski³², Seweryn Mariański (o drukarni KPP)³³, Józef Gościński³⁴, Mieczysław Tureniec³⁵, Bronisław Syzdek³⁶ i Stanisław Arkuszewski³⁷. Trzeba też podkreślić, iż na 7 biografii członków KPP w Okręgu Płockim aż 4 opracował Kazimierz Mariański (Eugeniusz Przybyszewski, Marian Pakulski, Henryk Jakubowski i Julian Wieczorek).

Wiele interesujących materiałów zgromadzono także z okazji obchodów 50 rocznicy Rewolucji Październikowej w Płocku. Zostały one opracowane i opublikowane w 1968 r. z inicjatywy WKW PZPR w specjalnym wydawnictwie Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych pt. „Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu (1918—1920)”. Należy tu również wymienić opracowanie Igora Łopatyńskiego o Płockiej Radzie Delegatów Robotniczych (skrót większej pracy opublikowanej później na ten sam temat)³⁸. Nadto w specjalnym numerze „Notatek Płockich” zamieszczono artykuły: Aleksandra Kochańskiego³⁹, Benona Dymka⁴⁰, Stanisława Chrzanowskiego⁴¹ i Józefa Kazimierskiego⁴². Wcześniej wydrukowane zostały artykuły Syzdka (o Władysławie Figiel-

²⁷ K. Mariański, *Działalność KPRP w Okręgu Płockim w latach 1918—1920*. W: *Z walk KPP w Płocku*, s. 17—55.

²⁸ J. Wańkiewicz, *Powstanie i działalność Płockiej Rady Delegatów*. Tamże, s. 57—70.

²⁹ St. Pakulski, *Wspomnienia z działalności komunistów płockich w wojsku*. Tamże, s. 73—79.

³⁰ S. Piegat, *1 maja 1919 r. w Płocku*. Tamże, s. 81—83; tenże, *Wspomnienia z poczty płockiej*. Tamże, s. 85—86.

³¹ H. Krzyżanowska, *Na Bodzanowskiej wsi*. Tamże, s. 87—98.

³² K. Brzozowski, *Narodziny ruchu rewolucyjnego w Soczewce*. Tamże, s. 99—105.

³³ S. Mariański, *Nasza drukarnia*. Tamże, s. 107—117.

³⁴ J. Gościński, *Walcząca Soczewka*. Tamże, s. 119—120.

³⁵ M. Tureniec, *O front ludowy*. Tamże, s. 121—129.

³⁶ B.S., *Procesy komunistów w Płocku*. Tamże, s. 131—134.

³⁷ St. Arkuszewski, *Głodówka w więzieniu płockim*. Tamże, s. 135.

³⁸ I. Łopatyński, *Płocka Rada Delegatów Robotniczych 1918—1919*, Płock 1970.

³⁹ A. Kochański, *Mazowszanie w Rewolucji Październikowej*. „Notatki Płockie”, 1967, nr 3—4, s. 4—8.

⁴⁰ B. Dymek, *Robotnicy Płocka w latach 1918—1919; Kronika ważniejszych wydarzeń w Płocku (1918—1919)*. Tamże, s. 8—13.

⁴¹ St. Chrzanowski, *Odgłosy Rewolucji Październikowej w prasie płockiej*. Tamże, s. 13—16.

⁴² J. Kazimierski, *Manifestacje robotnicze w Płocku w 1919 r. w świetle raportów policyjnych*. Tamże, s. 16—18.

skim)⁴³, J. Kowalewskiego⁴⁴, Dymka⁴⁵ oraz pod jego redakcją materiały i wspomnienia o NPCh na Mazowszu w latach 1924—1927⁴⁶. Z pracy tej wiemy, iż organizatorem NPCh na ziemi płockiej był Adam Kozieł-Kozłowski, a pomagał mu znany działacz robotniczy Antoni Cichalewski. Koła NPCh istniały we wsiach Bodzanowo i Brwilno. Wspomnieć trzeba także o cennym opracowaniu dotyczącym okresu międzywojennego pióra Dymka⁴⁷. Autor w sposób syntetyczny ukazuje dzieje miasta w latach II Rzeczypospolitej, sięgając także do nie znanych dotychczas źródeł historycznych.

Reasumując naszą wiedzę o okresie międzywojennym trzeba stwierdzić, iż jest ona nadal niewystarczająca. Cały ten okres wymaga w dalszym ciągu systematycznych badań naukowych, a szczególnie przeobrażenia i rozwój miasta, powiatów, zakładów przemysłowych, szkolnictwo i życie umysłowe, a także ruch robotniczy i ludowy. Liczne źródła do wymienionych tematów czekają na badaczy w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Płocku oraz cennych zbiorach Towarzystwa Naukowego Płockiego i jego wspaniałej biblioteki.

Zaniedbane są także badania nad tragicznymi dniami klęski wrześniowej oraz latami wojny i okupacji hitlerowskiej. Na temat września 1939 r. w Płocku, poza licznymi opracowaniami ogólnymi, istnieją interesujące przyczynki Wiesława Kostaneckiego (działanie Armii „Modlin” w dniach 1—9 IX 1939 r.)⁴⁸, Stanisława Chrzanowskiego (fragmenty pamiętnika nieznannej autorki z lat 1936—1939)⁴⁹. Pamiętnik ten zawiera wiele cennych informacji o sytuacji na ziemi płockiej od 1 do 20 września 1939 r.

Nieco więcej napisano na temat wojny i okupacji hitlerowskiej; wymienić tu można prace Irminy Wojciechowskiej⁵⁰ i Stanisława Chrzanowskiego⁵¹ (dwa odcinki opracowania o teorii i praktyce hitlerowców

⁴³ B. Syzdek, *Płocczanin premierem Turkmenii*. Tamże, 1960, nr 16, s. 16—17.

⁴⁴ J. Kowalewski, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Płocku przed 1919 r.* Tamże, 1966, nr 37, s. 3—11.

⁴⁵ B. Dymek, *NPCh na Mazowszu płockim (1924—1927)*. Tamże, 1960, nr 17/18, s. 22—26; tenże, *Niezależna Partia Chłopska*, Warszawa 1972.

⁴⁶ *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu (1924—1927)*, Warszawa 1965.

⁴⁷ B. Dymek, *W latach drugiej Rzeczypospolitej*. W: *Dzieje Płocka*, s. 375—423.

⁴⁸ W. Kostanecki, *Działania Armii „Modlin” w dniach 1—9 IX 1939 r.* „Notatki Płockie”, 1959, nr 13/14, s. 1—13.

⁴⁹ St. Chrzanowski, *Fragmenty wspomnień (Z pamiętnika nieznannej autorki z lat 1936—1939)*. Tamże, s. 18—24.

⁵⁰ I. Wojciechowska, *Notatki z pierwszych dni okupacji w Płocku*. Tamże, s. 13—16.

⁵¹ St. Chrzanowski, *Płock od 9 IX 1939—22 VI 1941*, cz. I: *Teoria i prakty-*

w dziele umacniania niemczyzny, wielkich wysiedleniach i nowym niemieckim łądzie, artykuły bogato ilustrowane oryginalnymi zdjęciami z okresu okupacji) oraz kronikę Chrzanowskiego⁵², a także nie drukowane materiały z sesji popularnonaukowej poświęconej zbrodniom hitlerowskim na północnym Mazowszu (13 maja 1967 r.). Szkic omawiający Płock w latach okupacji hitlerowskiej zamieścił Franciszek Dorobek w „Dziejach Płocka”⁵³.

Sporo cennych artykułów i przyczynków ogłoszono na temat ruchu oporu. W organizacji „Młot i Sierp” pisali Syzdek⁵⁴ i Wybult⁵⁵, Dymek zajął się działalnością PPR⁵⁶, Jerzy Marciniak wysiłkiem zbrojnym AL i GL⁵⁷. M. Kubiński omówił ZWM w Płocku⁵⁸, Batalionom Chłopskim oraz ruchowi ludowemu poświęcił studium J. Kowalewski⁵⁹, a Jan Ptaśiński opublikował wspomnienia⁶⁰, w których zajął się okręgiem płockim PPR, obejmującym całe północne Mazowsze. Książka składa się z szeregu szkiców, zawiera kalendarium walk oddziałów GL i AL, kronikę zbrodni hitlerowskich na ziemiach mazowieckich wcielonych do Rzeszy (była to tzw. Rejencja Ciechanowska, a w języku okupantów Regierungsbezirk Zichenau), spis hitlerowskich obozów karnych i obozów pracy (33 obozy), wykaz akcji represyjnych gestapo przeciwko PPR, GL i AL, listę poległych i zamordowanych członków PPR, GL i AL (170 nazwisk). Zamieszczono w niej kilka dokumentów z lat wojny i okupacji. Autor — aktywny uczestnik ruchu oporu w szeregach AL na Mazowszu północnym — wykorzystał wiele interesujących dokumentów polskich i niemieckich. Inną cenną książką o walce PPR i AL są wspomnienia Teodo-

ka hitlerowskich okupantów w dziele umacniania niemczyzny. Tamże, 1960, nr 17/18, s. 26—39, i cz. II: *Wielkie wysiedlenia i nowy niemiecki ład*. Tamże, 1961, nr 20, s. 3—14.

⁵² St. Ch., *Kronika ostatnich dni okupacji u Płocku*. Tamże, 1962, nr 23, s. 22—27.

⁵³ F. Dorobek, *Płock w latach hitlerowskiej okupacji*. W: *Dzieje Płocka*, s. 423—451.

⁵⁴ B. Syzdek, *Organizacja „Młot i Sierp” na północnym Mazowszu*. „Notatki Płockie”, 1960, nr 17/18, s. 39—41.

⁵⁵ Fr. Wybult, *Organizacja „Młot i Sierp” poprzedniczka PPR na Mazowszu płockim*. Tamże, 1958, nr 10, s. 18—21.

⁵⁶ B. Dymek, *Pierwsze lata działalności PPR na Mazowszu płockim (1942—1945)*. Tamże, 1961, nr 22, s. 33—38.

⁵⁷ J. Marciniak, *Działalność zbrojna GL i AL na Mazowszu płockim*. Tamże, 1962, nr 23, s. 14—19.

⁵⁸ M. Kubiński, *Nasz „Jedynak”*. Tamże, 1961, nr 22, s. 38—41.

⁵⁹ J. Kowalewski, *BCh w walce o wolność ziemi płockiej*. Tamże, 1964, nr 30, s. 24—30; tenże, *Ruch ludowy na Mazowszu płockim*. Tamże, s. 9—14; tenże, *Tajne nauczanie w Płockiem*. Tamże, s. 33—37.

⁶⁰ J. Ptaśiński, *Z mazowieckich pól*, wyd. III, Warszawa 1968.

ra Kufla ⁶¹, aktywnego uczestnika i organizatora ruchu oporu na północnym Mazowszu.

Poważnie zaniedbane są badania nad tajnym nauczaniem w latach wojny i okupacji. Wiemy dziś, że odegrało ono doniosłą rolę w szkoleniu kadry, która miała podjąć pracę w Polsce Ludowej, zastępując wykruszone szeregi inteligencji, ze szczególną zaciętością niszczonej przez okupanta hitlerowskiego. Materiałów do tego zagadnienia zachowało się niestety niewiele. Żyją jednak jeszcze świadkowie, chociaż z każdym dniem jest ich mniej. Dziś jeszcze wiele można by zrobić. Sądzę, iż należy ten postulat kierować do nauczycieli, a głównie do tych, którzy prowadzili tajne nauczanie, a może i do Towarzystwa Naukowego Płockiego. Na temat tajnego nauczania w Płocku ukazały się dwa przyczynki — J. Kowalewskiego i H. Kowalewskiej ⁶².

Chciałbym tu odnotować również cenne wydawnictwo: „PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu” ⁶³. Znalazły się w nim materiały z sesji zorganizowanej w Płocku w 1962 r. z okazji 20-lecia PPR. Zamieszczono w nim artykuły: Kazimierza Gwiazdowicza, Bogdana Kobuszewskiego i Teodora Kufla ⁶⁴ oraz Marciniaka ⁶⁵, a także głosy w dyskusji: K. Mariańskiego, Wł. Wieczorek-Mariańskiej, B. Stępniewskiego, K. Gwiazdowicza i M. Bodalskiego. Ukazał się również artykuł Ptasieńskiego o działalności PPR na północnym Mazowszu w latach okupacji hitlerowskiej ⁶⁶.

Pokłosiem kolejnej sesji popularnonaukowej z 1972 r. jest wydawnictwo — „Okręg Płocki 1942—1945” ⁶⁷. Na jego treść składają się: rozprawy i studia, relacje i wspomnienia oraz noty biograficzne, kronika i bibliografia. Znalazły się tu m.in. następujące opracowania: Dymka — Dzieje PPR w Okręgu Płockim (1942—1945), Kobuszewskiego — Zarys działalności organizacyjno-bojowej GL i AL w Okręgu Płockim (1942—1945), Tadeusza Pietrzaka — Wyzwolenie północnej części woj. warszaw-

⁶¹ T. Kufel, *Droga walki*, Warszawa 1965.

⁶² J. Kowalewski, *Tajne nauczanie w Płockiem*. „Notatki Płockie”, 1964, nr 30, s. 33—37; H. Kowalewska, *Ze wspomnień nauczycielki tajnej oświaty*. Tamże, s. 37—38.

⁶³ *PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, Warszawa 1963.

⁶⁴ K. Gwiazdowicz, B. Kobuszewski i T. Kufel, *Zarys genezy i niektóre formy działalności PPR w latach 1942—1944 na północnym Mazowszu*. Tamże, s. 9—37.

⁶⁵ J. Marciniak, *Działalność zbrojna GL i AL na Mazowszu płockim*. Tamże, s. 41—62.

⁶⁶ J. Ptasieński, *Działalność PPR na północnym Mazowszu w latach okupacji hitlerowskiej (1942—1945). Próba syntezy*. „Biuletyn Historyczny”. Komisja Historii Partii WKW PZPR, 1968, nr 6, s. 1—43.

⁶⁷ *Okręg Płocki 1942—1945. Z walk PPR GL—AL*, pod red. B. Kobuszewskiego, Warszawa 1974.

skiego przez Armię Radziecką, Kazimierskiego — Rejencja Ciechanowska w latach 1939—1945, Ptasieńskiego — O działalności rewolucyjnych Rad Robotniczo-Chłopskich na ziemiach północnego Mazowsza w latach 1940—1942, noty biograficzne niezujących członków PPR, GL — AL Okręgu Płockiego, kronika PPR, GL-AL Okręgu Płockiego i inne. Jest to cenne opracowanie, w którym obok historyków podzielili się swoimi wspomnieniami uczestnicy tych doniosłych wydarzeń.

O walkach na Mazowszu płockim w ostatnim okresie wojny mówią nadto pamiątki gen. Pawła Batowa⁶⁸, który kierował wojskami radzieckimi wyzwalającymi te tereny spod okupacji hitlerowskiej. Książka jest cennym dokumentem pokazującym przebieg zwycięskiej styczniowej ofensywy, która przyniosła wolność zmaltretowanej i ograbionej ze wszystkiego, co się dało, ludności północnego Mazowsza.

Na szczególne wreszcie podkreślenie zasługuje opublikowana w 1973 roku monografia „Dzieje Płocka”. Zawiera ona wiele informacji dotyczących interesującego nas zagadnienia i jest pierwszą powojenną próbą syntezy dziejów tego miasta.

Omawiając stan badań przeszłości rewolucyjnej i robotniczej Płocka chciałbym podkreślić, iż poważnych badań naukowych wymaga okres Polski Ludowej, a szczególnie pierwsze lata po wyzwoleniu, do zjednoczenia ruchu robotniczego w 1948 r. i powstania Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Był to szczególny, „romantyczny” okres w dziejach naszego narodu, okres początków budowy socjalizmu, przeprowadzenia podstawowych reform społecznych (reformacja rolna i nacjonalizacja przemysłu), rewolucji kulturalnej, ostrej walki z reakcją i kształtowania nowych stosunków społecznych. Lata te czekają na badaczy, będą wymagały także odwoływania się do pamięci ludzkiej, do autentycznych twórców nowej rzeczywistości. Problem ten podjął Pietrzak w artykule „Wyzwolenie północnej części województwa warszawskiego. PPR w walce o budowę zrębów władzy ludowej”⁶⁹.

Na zakończenie wypada stwierdzić, iż badania rewolucyjnych i robotniczych tradycji Płocka miały dotychczas charakter rocznicowy. Często były przypadkowe. Za rzadko sięgano do źródeł historycznych, wiele opracowań ma charakter kompilacji, często drobnych, chociaż cennych przyczynków. Brak jest natomiast prac syntetycznych. Nie wydaje się konieczne uzasadnianie potrzeby takich prac, niezbędnych dla zrozumienia wielu współczesnych problemów. Chciałbym jedynie wskazać na możliwości takich badań i oparcie ich na bogatych źródłach historycznych, a szczególnie archiwalnych, znajdujących się głównie w Archi-

⁶⁸ P. B a t o w, *W marszu i w boju*, Warszawa 1963.

⁶⁹ *Okręg Płocki 1942—1945*.

wum Państwowym w Płocku. Należą do nich między innymi: akta miasta Płocka z lat 1808—1950 (około 40 tys. tomów), akta władz wojewódzkich i gubernialnych w Płocku, gubernialnego zarządu żandarmerii w Płocku (lata 1867—1915), naczelnika wojennego w Płocku z okresu powstania styczniowego, władz powiatowych, sądów i więzienia z lat wojny i okupacji hitlerowskiej, akta gimnazjum męskiego i żeńskiego w Płocku z XIX i XX w. oraz Płockiej Dyrekcji Naukowej (1824—1914), akta piapierni w Soczewce (1897—1911 r.), starostwa z okresu międzywojennego, władz powiatowych i miejskich z lat 1945—1975 i wiele innych. Ten bezcenny skarb wiedzy o przeszłości czeka na pracowników nauki i regionalistów. Na tych, którzy będą badać i szeroko udostępniać jakże piękną i bogatą historię Płocka oraz Mazowsza płockiego.